

Муминов Нозим Гаффарович
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
“Иқтисодиёт назарияси” кафедраси
мудири, и.ф.н., доцент
Тел.:(90) 998-57-54

ХИТОЙ ВА АВСТРАЛИЯ ЎРТАСИДА САВДО-ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАИШИНИНГ ТАРИХИЙ БОСҚИЧЛАРИ

Аннотация

Мақолада Хитой ва Австралия ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатларнинг шаклланиш хусусиятлари ва XX асрнинг бошларига қадар уни ривожланиш босқичлари таҳлил этилган. Шу икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий муносабатлар Осиё-Тинч океани минтақасидаги иқтисодий муҳитни яратиши қайд этилган.

В статье проанализированы особенности формирования и этапы развития, вплоть до начала XX века, торгово-экономических отношений между Китаем и Австралией. Отмечено, что экономические отношения между этими двумя странами является основным составляющим экономической среды в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР).

The article analyzes the features of formation and stages of development, of the trade and economic relations between China and Australia up to the beginning of the twentieth century. It was noted that economic relations between two countries are the main component of the economic environment in the Asia-Pacific region (APR).

Таянч сўз ва иборалар: экспорт, импорт, кўмир, чой, шойи, “олтин талвасаси”, кўрғошин, мис, жун.

Ключевые слова: экспорт, импорт, уголь, чай, шёлк, “золотая лихорадка”, свинец, медь, шерсть.

Key words: export, import, coal, tea, silk, gold rush, lead, copper, wool.

Хитой ва Австралия ўртасидаги савдо-иқтисодий муносабатлар Австралия китъасида Британия мустамлакаси пайдо бўлган даврлардан бошланган. 1788 йилда қироллик флотининг баъзи кемалари Австралияга маҳбусларни олиб келиб қайтишда Хитойнинг Гуандун провинциясидаги денгиз портларига киришарди ва Лондонга турли хитой товарлари билан қайтишарди¹. Кейинчалик, маҳбусларни Австралияда қолдиргандан сўнг кўпчилик кемалар тюленларга ов қилиб, уларнинг териларини Хитойга олиб келиб сотишар эди². Хитойдан Англия ёки Австралияга келтирилган биринчи товарлар ҳақида

¹ Williams M. Chinese Settlement in NSW. 1999.c. 4

² Macintyre S. A Concise History of Australia. Third Edition. New York: Cambridge University Press, 2009, c. 37

аниқ маълумотлар бўлмаса ҳам, Австралиядаги бир маҳбусни хатида “...бу ерда таскин берувчи бир нарса – бу хитой чойидир”³ деб ёзган. Яна бир маълумот Хитойнинг 1845 йилдаги газеталарини бирида босиб чиқилган: Австралиянинг машхур одамларидан бирининг қизини тўйида хитой шойисидан рўмол совға қилинганлиги қайд этилган. Бу рўмол кема эгаси томонидан Шанхайда чой юклаш учун борилганда сотиб олинганлиги ёзилган⁴. Иккала ҳолатда ҳам хитой чойи ҳақида гап бормоқда, ва бу товар хитой-австралия савдосининг биринчи товарларидан эканлигини тасдиқлайди.

Икки мамлакат ўртасида кенг савдо муносабатлари 1850 йиллардан бошланди, бу даврда Австралияни “олтин талвасаси” қамраб олиб, у ерга Хитойдан жуда кўп ишчи ва тадбиркорлар боришди, бу эса, ўз навбатида, икки томонлама муносабатларни ривожланишига сабаб бўлди.⁵

1861-1881 йиллардаги хитой-австралия савдо муносабатлари. XIX аср ўрталарида Австралиянинг асосий савдо ҳамкорлари Буюк Британия, АҚШ ва Хитой эди. Австралия ташқи савдо айланмасида уларнинг улуши 80%ни ташкил этарди.

Ўз навбатида, Буюк Британия ва Австралия ўртасидаги савдо айланмаси 70%дан ошарди, чунки Буюк Британия Австралиянинг метрополияси ҳисобланар эди. 1830 йилдан бошлаб Австралияда қўйчилик жадал суръатлар билан ривожланди, ва жун асосий экспорт маҳсулотига айланди. Австралия жунининг деярли барчаси Англияга экспорт қилинарди, Англия бозорида унинг улуши 1830 йилда 30%, 1840 йилда – 25% ва 1850 йилда – 50%ни ташкил этди. Жун экспорти Австралия экспорти жами ҳажмининг 90%ни ташкил этарди⁶. Ўз навбатида Англия австралия бозорига саноат ва маиший товарларни асосий етказиб берувчиси ҳисобланар эди: ушбу товарлар импортда 70% ошиқ эди. 1861 йилда австралия колонияларининг ташқи савдо айланмаси тахминан 35 млн.фунт стерлингни ташкил этди, улардан 25,7 млн. (яъни 73%) Англия билан савдога тўғри келарди. Австралия ва Буюк Британия экспорти ва импорти 1871 йилда 30,5 млн.фунт стерлингни ва 1881 йилда 50 млн.фунт стерлингни ташкил этиб, бу кўрсаткич Австралия ташқи савдо айланмасининг 76 ва 77,5%ларини ташкил этди.

АҚШ Австралиянинг иккинчи йирик савдо ҳамкори эди. Албатта, Буюк Британия билан солиштирганда австралия-америка савдо ҳажми анча кам эди: 1861 йилда – 1,16 млн.фунт стерлинг (Австралия ташқи савдо айланмасининг 3,3%), 1871 йилда 980 минг (2,5%), 1881 йилда – 2,9 млн.(4,5%).

Австралиянинг учинчи йирик савдо ҳамкори Хитой бўлиб, улар ўртасидаги савдо айланмаси ҳам катта эмас эди – Австралия ташқи савдо айланмасининг 2%. Хитой экспорти ва импортининг суммаси 1861 йилда 94 минг фунт стерлингни, ёки австралия колониялари ташқи савдо

³ Historical Records of Australia. Vol. 2. URL: <http://dictionaryofsydney.org/entry/chinese>, c. 746–747

⁴ Ju Zeng. Cong GuanCe Shang GuanCha ZhongAo MaoYi // QianYe YueBao. 1930. Vol. 10, N 12. [Ju Zeng. Supervision over the Chinese-Australian Trade According to the Customs Reports // Qianyue Monthly Bulletin. 1930. Vol. 10, N 12, c. 21

⁵ Hou Minyue. ZhongAo GuanXi Shi. 1999. [Hou Minyue. History of the Chinese-Australian Relations. 1999.], c. 65

⁶ Trewin D. Year Book. Australia. Canberra, 2008, c. 466

айланмасининг 2,7%ни ташкил қилди, 1871 йилда – 900 минг фунт стерлинг (2,3%) ва 1881 йилда - 1,5 млн (2,3%).

Бошқа мамлакатлар жуда кичик улушларга эга эдилар – уларнинг улуши Австралия ташқи савдосининг 1% ҳам ташкил этмас эди. Масалан, тўртинчи ва бешинчи ўринлардаги Франция ва Нидерландияларнинг улушлари 0,7% ва 0,6%ни ташкил этарди.

Агар хитой-австралия савдосини чуқур таҳлил қилинса Хитойнинг Австралияга экспорти ўша мамлакатдан импортга кўра жуда катталигини аниқлаш мумкин. 1871 йилда ушбу фарқ 37:1 ни ташкил этган (1-жадвал).

1-жадвал

Хитой ва Австралия экспорт ва импорти⁷ (фунт стерлинг)

йиллар	Хитойнинг Австралияга экспорти	Хитойнинг Австралиядан импорти	Хитойнинг нетто-экспорти
1861	827 347	114 149	713 198
1871	874 925	29 137	845 788
1881	1 430 993	78 599	1 352 394

Бу ҳолат Хитой ва Австралия иқтисодиётларининг ривожланиши ва улар ўртасидаги савдони ривожланиш босқичлари таъсирида юзага келди.

Маълумки, Австралия қитъасида Англия мустамлакаларига асос солинганда бошлаб уларнинг тақдири ўз метрополиялари билан узвий боғлиқдир. Австралияда қўйчиликни жадал ривожланиши ва жун экспортини ўсиб бориши Буюк Британия текстиль саноатини индустрилаштириш фониди амалга ошди, ўз навбатида унга эса доимий равишда тайёр маҳсулотларни сотиш бозорлари ва узлуксиз хом ашё таъминоти зарур эди. Шу билан бирга жун экспортини жадал ўсиши ва “олтин талвасаси” Австралияга жуда кўп эмигрантларни жалб этди, аҳолини ўсиши ва турмуш даражасини тез ўсиши истеъмол бозорини кенгайтишини тақазо этди, бу эса катта ҳажмда товарларини импорт қилишни мажбур қилди. Айнан Буюк Британия билан алоқа Австралиянинг биринчи иқтисодий ўсишига имкон яратди.

Хитой ва Австралия иқтисодиётлари таҳлил этилса манфаатли ҳамкорлик учун жуда кам асос борлиги кўзга ташланади. Австралия асосан жун экспорт қиларди, Хитойда эса унга талаб катта эмас эди, чунки яримфеодал ва яриммустамлака Хитой жунни қайта ишлаш имконига эга эмас эди. Ўша даврларда Хитой саноат маҳсулотлари ва кенг истеъмол буюмларини импорт қиларди, лекин у Австралия бозорида Буюк Британия ва АҚШ билан рақобатлаша олмас эди. Австралияликларнинг хитой жун ва гўшт бозорларини эгаллаб олишга уринишлар ҳам муваффақиятсиз бўлди. Бу ҳақда Австралия статистик йилномасида қайд этилган эди: “Шарқ билан савдо истиқболдир, айниқса Ҳиндистон, Хитой, Япония ва шарқий-ҳинд Архипелаги билан, бу ерларда келажакда австралия жуни учун бозорлар очилиш эҳтимоли юқори. Лекин ҳозирги вақтда ушбу мамлакатлар билан

⁷ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1890, с. 22.

товар айирбошланиши жуда кам ҳажмдадир”.⁸

Австралияликларнинг хитой жун бозорини эгаллаб олиш бўйича ҳаракатлари тўғрисида Буюк Британиянинг Шанхайдаги Бош консули “1885 йил учун Шанхай савдо маърузаси”да қуйидагича фикр билдирган эди: “Менга Австралия ва Янги Зеландия жунини Хитой бозорида сотиш борасида мурожаат қилишди. Таъкидлаш жоизки, бу товар ҳозирги кунда Хитойга жуда кўп экспорт қилинмоқда. Хитой бозорида жундан тайёрланган товарларга, баъзиларидан ташқари, талаб ошиши кутилмоқда, жун хом ашёсига эса талаб пастроқ даражада ошади”.⁹

Австралия жунини Хитойга экспорт қилишни сушт ўсишига сабаб фақатгина истеъмолга чекланган қобилият ва ташиш қийматининг юқорилигида эмас, балки хитой бозорини маҳаллий ишлаб чиқарувчилар томонидан таъминланишида ҳамдир. Бу ҳақда Буюк Британиянинг Шанхайдаги Бош консули Артур Давенпорт “1878 йил учун Шанхай савдо маърузаси”да қуйидагича фикр билдирган эди: “1878 йилда мен Австралиядан хат олдим, унда Шанхайда гўшт маҳсулотлари сотиш имкониятлари тўғрисида сўралган эди. Шунини айтиш керакки, бир неча сабабларга кўра Хитойнинг ушбу ҳудудида мол ёки гўшт маҳсулотлари сотиб фойда олиш мумкин эмас, ундан ташқари мамлакат шимолида гўшт билан таъминлаш мўғўл чўллари ҳисобига амалга оширилмоқда”.¹⁰

Хитой эҳтиёж сезган ва Австралия таъминлаб бера оладиган товар тошқўмир эди. Австралия кўмир ресурсларига жуда бой эди, 1797 йилдаёқ бу ерда катта кўмир захиралари аниқланган эди. Австралия кўмири асосан Ҳиндистон, Хитой ва АҚШга экспорт қилинар эди. XIX асрнинг ўрталарига келиб Хитойнинг кўмирга бўлган талаби тез ўса бошлади. Иккинчи “қорадори уруши”дан сўнг, айниқса 1860 йилдан бошлаб Хитойда кўплаб миллий саноат корхоналари вужудга кела бошлади. Кўпчилик устахоналар ва таъмирлаш заводлари кўмир ёқилғисида ишлар эди, дарё кемалари ҳам ёқилғи сифатида кўмир ишлатишарди. Лекин маҳаллий кўмир қазиб олиш талабни қондира олмас эди, шу сабабдан Хитой четдан кўмир импорт қилишга мажбур эдилар. 1860 йилда Хитой кўмири асосан Буюк Британия ва Австралиядан импорт қиларди. Британия кўмиридан кўра австралия кўмирининг нархи арзонроқ эди. “Шанхай савдо маърузаси”да ёзилишича “барча мамлакатлар орасида Австралиядан келтириладиган кўмир ўзининг улушини жадал ошириб бормоқда. Британия кўмирига нархнинг ўсиши шароитида кўпчилик кемалар австралия кўмиридан фойдаланишга ўтишмоқда”.¹¹

Австралия тошқўмирдан бошқа Хитой иқтисодиёти учун керакли

⁸ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1891, c. 58

⁹ Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.], c. 68

¹⁰ Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.], c. 506

¹¹ Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.], c. 102

маҳсулот тавсия эта олмади, Хитой экспорт қилаётган чой ҳам нархи, ҳам ҳажми билан устунлик қилар эди. Шу сабабдан Хитой ва Австралия ўртасидаги молиявий ҳисоб-китобларда кўп йиллар давомида Хитой фойдасига ижобий сальдо мавжуд эди. XVIII асрдан бошлаб чой Хитойнинг асосий экспорт товари ҳисобланди ва XIX асрнинг ўрталарига қадар халқаро ва Австралия бозорида устунликни сақлаб қолди.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, европаликларнинг авлодлари ҳисобланган австралияликлар инглиз ёки америкаликлардан анча кўп чой истеъмол қилишади, европаликлар томонидан севиб истеъмол қилинадиган кофе эса кенг истеъмол қилинмайди, унинг истеъмоли чойниқидан кўра анча орқададир (2-жадвал).

2-жадвал

Европе, Америка ва Австралияда чой ва кофе истеъмоли¹², унция

Ичимлик тури	Буюк Британия	Франция	Германия	АҚШ	Австралия
Кофе	15	52	83	115	14
Чой	73	1	1	21	120

Хитой жаҳон бозорида ягона йирик чой таъминотчиси эди, чой Австралияда кўп истеъмол қилинганлиги сабабли Хитойдан Австралияга чой экспорти ҳажми жуда катта эди. XIX аср ўрталарида Хитой фойдасига ижобий сальдо ташқи савдода табиий ҳолга айланди. Мисол учун, хитой-британия савдоси: 1859 йилдан 1862 йилгача Хитой Буюк Британияга 10 млн.фунт стерлингли товар экспорт қилди, импорт ҳажми эса 4,5 млн. ташкил этди¹³, яъни экспорт импортдан икки баробар кўп эди. Дисбаланс юзага келишига асосий сабаб чой экспорти эди.

Умуман олганда XIX аср ўрталарида Хитой ва Австралия савдо муносабатларининг хусусиятлари иккала томон ҳам аграр-хом ашё товарларини экспорт қилишидадир. Хитойнинг асосий экспорт товари чой эди, Австралияники – кўмир. Хитой фойдасига узоқ муддатли ва ижобий сальдо бўлишига сабаб Хитой бозорида австралия кўмирига рақобатчилар кўп эди, Австралия бозорида эса хитой чойини ўрнини ҳеч нарса босмас эди. Лекин маълум бир даврдан сўнг шароит ўзгарди.

1881-1911 йиллардаги хитой-австралия савдо муносабатлари. 1880 йилдан бошлаб хитой чойи экспорти кучли рақобатга дуч кела бошлади: бу даврга келиб Ҳиндистон ва Цейлонда чой индустрияси оёққа туриб олди. 1838 йилдаёқ Буюк Британия Ҳиндистонда чой етиштириш тажрибасини ўтказиб, ўша йилнинг ўзида 500 фунт чойни олиб чиқиб кетган эди. Башланғич даврда хинд чойи Хитой учун тўсиқ бўла олмас эди – 1867 йилда жаҳон бозорида хитой чойининг улуши 90%ни ташкил этар эди¹⁴. 1872 йилдан бошлаб

¹² Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1891, c. 174

¹³ Yan Zhongping. ZhongGuo JinDai JingJiShi. 1989. [Yan Zhongping. History of Economy of China in a Modern History, 1989.], c. 353

¹⁴ Morse H. B. The International Relations of the Chinese Empire. Vol. 2: The Period of Submission 1861–1893. Taipei: Wenshing shudian, 1963, c. 449–450

Ҳиндистонда чойни машина ёрдамида қайта ишлаш жорий этилди, ва бу меҳнат унумдорлигини сезиларли оширди, 1889 йилда Буюк Британия бозорида ҳинд чойининг улуши хитойникидан 1,38 баробар кўп эди¹⁵.

Австралия бозорида ҳинд чойи хитойникидан сал кейинроқ кўпайди: 1891 йилда Ҳиндистондан импорт қилинаётган чой ҳажми Хитойдан қилинаётган импортнинг ярмини ҳам ташкил этмас эди, 1894 йилга келиб эса Ҳиндистон чой экспорти бўйича Австралия учун биринчи экспортгерга айланди. XX аср бошига келиб австралия бозорида ҳинд чойининг улуши икки баробар ўсди, хитой чойининг улуши эса ўн йил аввалги ҳажмнинг 10%га тенг бўлиб қолди (3-жадвал).

3-жадвал

Хитой ва Ҳиндистондан Австралияга чой импорти¹⁶, фунт стерлинг

йиллар	1891	1894	1896	1899	1901	1902
Ҳиндистондан	344 078	367 345	506 980	734 941	826 276	766 616
Хитойдан	764 428	348 978	201 781	231 635	92 612	83 913

XX аср бошидан Австралия учун энг йирик чой экспорттери Цейлон бўлди, у Ҳиндистонни анча орқада қолдирди. 1911 йилга келиб австралия бозорида цейлон чойининг улуши барча чой импортининг ярмини ташкил этарди (4-жадвал).

4-жадвал

Хитой, Ҳиндистон ва Цейлондан Австралияга чой импорти¹⁷, фунт стерлинг

йиллар	1906	1907	1910	1911
Цейлондан	592 152	672 801	712 260	673 797
Ҳиндистондан	220 520	323 475	329 134	283 554
Хитойдан	19 869	54 336	85 427	89 304

Шу даврнинг ўзида австралия бозорига бошқа мамлакатлардан ҳам чой келтирила бошланди – Япония, Ява, Янги Зеландия, лекин уларнинг улуши катта эмас эди. Мисол учун, япон чойи асосан кўк чой бўлиб, у америка бозорида хитой чойи билан рақобатлашарди, австралияликлар эса инглизлар каби қора чойни хуш кўришади. Австралияда қора ва кўк чойларни истеъмолни нисбати 7:3 ни ташкил қилади.

¹⁵ Tao Dechen. JinDai ZhongGuo ChaYe DuiWai MaoYi De FaZhan JieDuan Yu TeDian // ZhongGuo NongShi. 1996. N 2. [Tao Dechen. Stages of Development of Trade in the Chinese Tea in a Modern History and Their Feature. History of Agriculture of China, 1996, N 2.], c. 96–97

¹⁶ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1896.; Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1898.; Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1900.; Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1902.; Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1903.

¹⁷ Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1912.

Ташқи бозорда рақобатни кескин ўсиши Хитойдан Австралияга чой экспорти ҳажмини кескин қисқартирди. Цин сулоласи ҳукмронлигининг охириги йили, 1911 йилга келиб экспорт ҳажми 1881 йилдаги экспортнинг 10% ташкил этди. Солиштириш учун: 1881-1891 йй.да Австралия ташқи савдо айланмаси 14%га ўсди, Хитой ва Австралия ўртасидаги товар айланмаси 65%га камайди; 1891-1901 йй.да Австралия ташқи савдо айланмаси 24%га ўсди, Хитой ва Австралия ўртасидаги товар айланмаси 60%га камайди; 1901-1911 йй.да Австралия ташқи савдо айланмаси 60%га ўсди, Хитой ва Австралия ўртасидаги товар айланмаси 10%га камайди. Натижада Хитой Австралия импортерлари орасида 1881 йилдаги 3-ўриндан 1911 йилда 22-ўринга ўтиб қолди, Хитойдан импортнинг улуши эса Австралия ташқи савдо айланмаси ҳажмининг 0,15%ни ташкил этди (5-жадвал).

5-жадвал

Австралия импортида мамлакатларнинг улуши¹⁸, %

йиллар	1891-1895	1896-1900	1901-1905	1906-1910	1911
Буюк Британия	71,26	64,56	58,33	60,67	58,98
АҚШ	5,95	11,12	13,39	10,90	11,57
Германия	4,15	5,95	6,68	6,75	6,63
Янги Зеландия	4,47	4,20	5,63	4,82	4,44
Ҳиндистон	2,39	2,36	2,72	3,90	3,17
Япония	0,20	0,55	0,90	1,10	1,24
Цейлон	0,79	1,10	1,46	1,39	1,10

Хитой	1,49	0,85	0,40	0,13	0,15

Энди Хитой ва Австралия ўртасидаги экспорт ва импорт таркибини кўриб чиқамиз. 1860-1870 йилларда икки томонлама савдонинг хусусияти ижобий сальдо Хитой фойдасига бўлган бўлса, 1880 йилдан бошлаб бу кўрсаткич аста-секин пасайиб бориб охир натижада салбий кўрсаткичга айланди. Бунга хитой экспортининг кескин қисқариши сабабчи бўлди: чой австралия бозорида ягона рақобатбардош хитой товари эди. Ўз навбатида Австралия аста-секин Хитойга экспорт ҳажмини ошириб борди. 1899 йилда Хитойга Австралия экспорти биринчи марта Хитойдан импорт ҳажмидан ошди, 1904 йилга келиб эса ижобий сальдо Австралия фойдасига бўлди (6-жадвал).

6-жадвал

1888-1911 йй.да Хитой ва Австралия савдоси¹⁹, фунт стерлинг

¹⁸ Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1912.

¹⁹ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia and New Zealand. Sydney, 1904.; Hall W. H. Annual Statement of the Trade of the Commonwealth of Australia. Sydney, 1905.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1908.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1913.

йиллар	Австралияга Хитой экспорти	Хитойга Австралиядан импорт	Хитой нетто-экспорти	Икки томонлама савдо
1888	1 129 241	30 397	1 098 844	1 159 638
1890	706 131	56 269	649 862	762 400
1892	479 719	30 029	449 690	509 748
1896	298 813	30 892	267 921	329 705
1899	306 505	324 871	-18 366	631 376
1902	226 207	107 071	119 136	333 278
1904	76 109	330 352	-254 243	406 461
1906	58 338	222 790	-164 452	281 128
1907	355 455	416 441	-60 986	771 896
1911	102 757	155 789	-53 032	258 546

Цин сулоласи ҳукмдорлигининг охириги 30 йилида Хитой ва Австралия ўртасидаги савдонинг характерли белгиси Хитой экспортининг тез қисқариб бориши ва аста-секин импортни ошиб боришидир. Ушбу тенденция хитой жамиятининг ижтимоий-иқтисодий ўзгаришини акс эттиради. 1870-й.да хитой савдогарлари, феодаллари ва бюрократларининг бир қисми ўзининг замонавий корхоналарини ташкил этишди. Миллий корхоналарни ташкил этилиши билан миллий буржуазия ҳам пайдо бўлди. Бу товар иқтисодиётини ривожланишига сабаб бўлиб, миллий саноатни ривожланишига асос бўлади. Давлат ҳарбий заводлари, хусусий темирчилик цехлари ёки хорижий кemasозлик ва кема таъмирловчи заводлар жуда катта ҳажмда саноат хом ашёлари (темир, цинк, мис, кўрғошин, қалай)га эҳтиёж сезар эди. Шу сабабдан 1880 йилдан бошлаб Австралиядан импорт ассортименти доимо кенгайиб борди ва савдо муносабатлари Австралия фойдасига қараб силжиб борди. Умуман олганда Цин сулоласи ҳукмронлигининг охириги йилларида экспорт савдоси стагнация ҳолатида эди, Хитой ва Австралия савдо муносабатларида экспорт ҳажми жуда кичик кўрсаткични ташкил этди.

Хитой-Австралия экспорт ва импорти таркиби. Икки мамлакатнинг экспорт ва импорт товарлари ассортименти жуда чекланган эди. Бошланғич даврда Хитойдан чой ва гуруч экспорт қилиниб, Австралиядан кўмир импорт қилинар эди. Кейинчалик товарлар номенклатураси кенгайган бўлса ҳам мазмун ўзгармасдан қолди – иккала томон ҳам бирламчи маҳсулотни экспорт қилишарди: хитой томонидан аграр товарлар, австралия томонидан ёқилғи ва қазилма ресурслари.

Цин сулоласи ҳукмронлигининг охириги йилларида хитой чойи хорижда ўз шуҳратини йўқотиб борди, энг катта ҳажмдаги экспорт товари сифатида қолган бўлса ҳам (йилига 60-70 минг фунт стерлинг). Чойдан кейинги ўринларни текстиль ва кийим-кечак эгаллади – бу товарлар ҳам Хитойнинг анъанавий маҳсулоти ҳисобланарди. Хитойдан келтирилган шойи, кашта, кўлда тўқилган ва бўялган матолар жаҳон бозорида доимо катта талабга эга эди. Цин сулоласи ҳукмронлигининг охириги йилларида текстиль ва

кийим-кечак экспорти тез суръатлар билан ўсди, унинг ҳажмининг умумий суммаси XX аср бошидаги 10 минг фунт стерлингдан 1911 йилга келиб 100 минг фунт стерлингга етди.

Кейинги йилларда текстиль ва кийим-кечак Австралияга Хитой экспортининг асосий товарларига айланди: 1910-1920 йй.да ушбу товарларнинг Австралия билан савдодаги улуши 35%ни, 1918-1919 йй.да 43%га етди²⁰.

Чой ва текстилдан ташқари Хитой Австралияга бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қиларди: гуруч, ўсимлик ёғи, ёнғоқ, мевалар, шакар, пахта. Гуруч доимо анъанавий экспорт товари бўлиб хитой-австралия савдосида учинчи ўринни эгаллар эди. Лекин экспорт қилинаётган ҳажми унча катта эмас эди – йилига атиги 20-30 минг фунт стерлингни ташкил этди. Тўртинчи ўринда ўсимлик ёғи, ундан кейин мевалар ва ёнғоқ турарди (7-жадвал).

7-жадвал

**Хитой томонидан Австралияга экспорт қилинаётган асосий товарлар²¹,
фунт стерлинг**

йиллар	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1911
Кийим-кечак ва текстиль	13 775	8297	13 987	19 833	7879	10 999	9826	10 457	110 266
Чой	206 363	68 222	66 285	51 585	33 249	28 465	19 869	54 336	89 304
Гуруч	28 683	20 529	23 067	32 138	12 169	6253	10 659	5589	57 243
Ёғлар	8765	11 502	15 810	17 567	793	5125	15 709
Балиқ	...	3747	2932	2995	2772	1196	1365	1073	13 608

Хитой-австралия савдо муносабатлари ҳақида фикр юритганда бир ўзига хос товар – қора дори тўғрисида тўхталиб ўтиш зарур. Мельбурндаги Хитой Бош консулининг 1923 йилдаги Статистик ҳисоботида биноан қора дорини дори-дармон хом ашёси сифатида иккала мамлакат бир-бирига экспорт қилар эди²². 1903 йилнинг декабрида Австралияда қора дорини олиб кириш тўғрисида қонун қабул қилинди, унга биноан тиббиёт мақсадларида фойдаланишдан бошқа мақсадларда қора дорини импорт қилиш тақиқланди²³. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Хитойда кўкнор ўсимлиги экин майдонлари кенгайиб борди²⁴. 1882 йилдан бошлаб Хитой қора дорини

²⁰ Au-Yeung W., Keys A., Fischer P. Australia-China: Not just 40 years. URL: <http://www.treasury.gov.au/PublicationsAndMedia/Publications/2012/Economic-Roundup-Issue-4/HTML/article1>, c. 1

²¹ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia and New Zealand. Sydney, 1904.; Hall W. H. Annual Statement of the Trade of the Commonwealth of Australia. Sydney, 1905.

²² Guo Cunxiao. Zhong Ao GuanXi De ZhenQing SuiYue, 2008 [Guo Cunxiao. The Years of Sincere Friendship between China and Australia, 2008.], c. 76

²³ Hou Minyue. ZhongAo GuanXi Shi. 1999. [Hou Minyue. History of the Chinese-Australian Relations. 1999.], c. 40

²⁴ Wang Jingyu. ZhongGuo JinDai JingJiShi(1895–1927), 2000. [Wang Jingyu. History of Economy of China in a

хорижга экспорт қила бошлади²⁵. “1882 йил учун Шанхай савдо маърузаси”да Буюк Британия консули хитой қора дориси Бирма ва Тайванга экспорт қилинаётганини ёзган эди²⁶. Австралия Статистика бюросининг ҳар йиллик тўпламига биноан 1905 йилда Австралия 48769 фунт қора дорини импорт қилди, шу жумладан Гонконгдан – 39479 фунт, Хитойдан – 2428 фунт, ҳамда Буюк Британиядан – 1603 фунт²⁷.

Хитойнинг Австралиядан импорти. Узоқ йиллар давомида Австралиядан Хитой импортида кўмир катта улушга эга эди. 1870 йилдан бошлаб австралия кўмирини импорти аста-секин қисқариб борди. Масалан, 1869 йилда Шанхай портига 48 минг тонна австралия кўмири туширилган бўлса, 1872 йилда – 40 минг тонна, 1876 йилда эса – бор йўғи 26 минг тонна кўмир келиб тушди. Австралия кўмири импортини қисқаришига сабаб тариф сиёсатидир: юқори нархлар сабабли кўпчилик фирмалар Австралия, Буюк Британия ва АҚШдан кўмир импортини қисқартиришди, шу даврда Япониядан келтирилаётган арзонроқ кўмир Хитой бозорида улушини ошириб борди: 1869 йилда 11 минг тонна япон кўмири импорт қилинган бўлса 1876 йилда бу кўрсаткич 79 минг тоннага чиқди²⁸.

Австралия – олтин ишлаб чиқарувчи мамлакатдир. 1851-1861 йй.да, “олтин талвасаси” даврида, мамлакатда олтин қазиб олиш жаҳондагининг 40%ини ташкил этарди. 1854-1870 йй.да Австралиядан 3,5 млн.фунт стерлингли олтин ва 560 минг фунт стерлингли олтин буюмлари Хитойга олиб келинган эди²⁹. XX аср бошига келиб олтин талвасаси аллақачон ўтиб кетди, ва Хитойга олтин ва олтин буюмлар экспорти қисқарди. 1905 йилда - 54 000, 1906 йилда – 11 940 ва 1907 йилда – 6100 фунт стерлингни ташкил этди.

Рангли металллар ҳам Австралиядан Хитойга импортнинг асосий элементлари ҳисобланади, айниқса кўрғошин ва мис. XIX аср бошларидаёқ Хитой хориждан кўрғошин импорт қиларди, ундан экспортга чиқариладиган чойни қадоқлашда фойдаланиларди. Аввалбошдан кўрғошинни асосан Буюк Британиядан импорт қилинар эди. Хитойда саноат корхоналари сони кўпайиб бориши билан хом ашё металлларга талаб ошиб борди. XX аср бошига келиб жами импорт ҳажмида Австралиядан кўрғошин ва мис импортини улуши 25% ва 20%ни ташкил этди. Бу Хитой саноатидаги ўзгаришлар натижасида юзага келди, уни ривожлантириш учун фақат ускуна ва технологияларни эмас, балки саноат хом ашёсини ҳам импорт қилиш зарур эди (8-жадвал).

Modern History (1895–1927), 2000.], c. 179–180

²⁵ Zhong Weimin. 19 ShiJi ZhongGuo YaPian De ShengChan TiDai Ji Qi YingXiang // Wen Shi Zhe. 2009. N 5. [Zhong Weimi. Replacement of Production of Opium in China in the XIX Century and its Influenc. Literature, History and Philosoph, 2009, N 5.], c. 108

²⁶ Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.], c. 634–635

²⁷ Hall W. H. Annual Statement of the Trade of the Commonwealth of Australia. Sydney, 1905., c. 338–389

²⁸ Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.], c. 225, 258, 410

²⁹ Zhong Weimin. 19 ShiJi ZhongGuo YaPian De ShengChan TiDai Ji Qi YingXiang // Wen Shi Zhe. 2009. N 5. [Zhong Weimi. Replacement of Production of Opium in China in the XIX Century and its Influenc. Literature, History and Philosoph, 2009, N 5.], c. 77–78

**Хитой томонидан Австралиядан импорт қилинувчи асосий товарлар³⁰,
фунт стерлинг**

йиллар	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
кўрғошин	25 044	11 188	18 595	29 734	18 880	20 529	28 456	13 716	24 661
мис	812	16 171	263 046	257 800	34 297	148 979	172 196	23 100	18 469
сарғғ		3908	10 854	9966	14 518	13 338	11 207	17 397	19 352
сандал дарахти	22 500	21 399	5719	7008	9299	10 886	6238	12 180	7332
ишлов берилмаган ёғоч	...	211	413	54 817	81 673	19 397	13 060	26 606	2699
кўмир	...	7078	5805	16 643	31 652	18 474	20 041	7470	1245
ун	...	84	247	3129	4539	47 037	3221	2671	6094

Цин сулоласи ҳукмролигининг охирги даври Хитойда замонавий саноатни шаклланиши билан характерланади, бу даврда мамлакат хорижий товарлар импортини ошириб борар ва хорижий капитал оқиб киришини рағбатлантирар эди. Буюк Британия ва АҚШга нисбатан Австралия Хитой бозорига камроқ таъсир кўрсатар эди. Хитой ва Австралия ўртасидаги икки томонлама савдо муносабатлари жуда суёт эди, чунки иккала томондан ҳам устун бўлган экспорт товари йўқ эди, Хитой молиявий балансини салбий сальдо томон ўзгариб бориши жаҳон бозорида мамлакат рақобатбардошлигини пасайиб боришидан далолатдир.

Хулоса

Цин сулоласи ҳукмронлигининг охирги даврида хитой –австралия савдо муносабатларини таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Биринчидан, бу даврдаги хитой-австралия савдо муносабатлари Хитой ташқи савдосида вужудга келган умумий ҳолатни акс эттиради. Хитой Австралиянинг учинчи йирик савдо ҳамкорида аста-секин ташқи савдода 22-ўринни эгалловчи экспортёрга айланиб қолди. Бу жараён Хитой экспорт қобиляти рецессияси ва комплекс қувватини акс эттирар эди.

Иккинчидан, узоқ йиллар давомида Хитой фойдасига бўлган ижобий сальдони салбийга ўзгариши чой экспорти ҳажмини камайиши натижасида

³⁰ Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia and New Zealand. Sydney, 1904.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1908.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.; Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1913.

юзуга келди. Бу кўп йиллар давомида чой Хитойнинг ягона рақобатбардош экспорт товари бўлганлигидан далолатдир.

Учинчидан, Австралиядан товарлар импорти таркибидаги ўзгаришлар Хитой ишлаб чиқаришидаги ўзгаришларни акс эттиради, XIX асрда кўмир импорт қилган бўлса, XX аср бошларига келиб кўрғошин, мис, темир ва бошқа металллар импортига ўтди. Бозор талабини ўзгариши Хитой миллий саноати ривожини жадаллашувини кўрсатади ва мамлакат фақатгина техника ва технологияга эмас, балки саноат хом ашёсига ҳам эҳтиёж сезганлигидан далолат беради.

Тўртинчидан, Австралия асосан бирламчи ресурс товарларни экспорт қиларди: Буюк Британияга жун экспорт қилинарди, Хитойга – кўмир, кўрғошин, мис. Бу ҳолат импортер мамлакатларни индустриализациянинг турли босқичида эканлигини акс эттирарди: Буюк Британия текстиль саноатини механизациялаш босқичида бўлган бўлса, Хитой энди индустриализациянинг бошланғич босқичига қадам қўйган эди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Williams M. Chinese Settlement in NSW. 1999.
2. Macintyre S. A Concise History of Australia. Third Edition. New York: Cambridge University Press, 2009.
3. Historical Records of Australia. Vol. 2. URL: <http://dictionaryofsydney.org/entry/chinese>.
4. Ju Zeng. Cong GuanCe Shang GuanCha ZhongAo MaoYi // QianYe YueBao. 1930. Vol. 10, N 12. [Ju Zeng. Supervision over the Chinese-Australian Trade According to the Customs Reports // Qianyue Monthly Bulletin. 1930. Vol. 10, N 12.]
5. Hou Minyue. ZhongAo GuanXi Shi. 1999. [Hou Minyue. History of the Chinese-Australian Relations. 1999.]
6. Trewin D. Year Book. Australia. Canberra, 2008.
7. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1890.
8. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1891.
9. Li Bizhang. ShangHai JinDai MaoYi JingJi FaZhan GaiKuang: 1854–1898 Nian YingGuo Zhu ShangHai LingShi MaoYi BaoGao HuiBian. 1993. [Li Bizhang. Development of Economy and Trade of Shanghai in a Modern History: The Collection of Trade Reports of Consuls of Great Britain in Shanghai for 1854–1898, 1993.]
10. Yan Zhongping. ZhongGuo JinDai JingJi Shi. 1989. [Yan Zhongping. History of Economy of China in a Modern History, 1989.]
11. Morse H. B. The International Relations of the Chinese Empire. Vol. 2: The Period of Submission 1861–1893. Taipei: Wenshing shudian, 1963.
12. Tao Dechen. JinDai ZhongGuo ChaYe DuiWai MaoYi De FaZhan JieDuan Yu TeDian // ZhongGuo NongShi. 1996. N 2. [Tao Dechen. Stages of Development of Trade in the Chinese Tea in a Modern History and Their Feature. History of

- Agriculture of China, 1996, N 2.]
13. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1896.
 14. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1898.
 15. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1900.
 16. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1902.
 17. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia. Sydney, 1903.
 18. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.
 19. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1909.
 20. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.
 21. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1912.
 22. Coghlan T. A. A Statistical Account of the Seven Colonies of Australia and New Zealand. Sydney, 1904.
 23. Hall W. H. Annual Statement of the Trade of the Commonwealth of Australia. Sydney, 1905.
 24. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1908.
 25. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1911.
 26. Commonwealth Bureau of Census and Statistics. Official Year Book of the Commonwealth of Australia. Melbourne, 1913.
 27. Au-Yeung W., Keys A., Fischer P. Australia-China: Not just 40 years. URL: <http://www.treasury.gov.au/PublicationsAndMedia/Publications/2012/Economic-Roundup-Issue-4/HTML/article1>
 28. Guo Cunxiao. Zhong Ao GuanXi De ZhenQing SuiYue, 2008 [Guo Cunxiao. The Years of Sincere Friendship between China and Australia, 2008.]
 29. Wang Jingyu. ZhongGuo JinDai JingJiShi(1895–1927), 2000. [Wang Jingyu. History of Economy of China in a Modern History (1895–1927), 2000.]
 30. Zhong Weimin. 19 ShiJi ZhongGuo YaPian De ShengChan TiDai Ji Qi YingXiang // Wen Shi Zhe. 2009. N 5. [Zhong Weimi. Replacement of Production of Opium in China in the XIX Century and its Influenc. Literature, History and Philosoph, 2009, N 5.]
 31. Shen Yiyao. HaiWai PaiHua BaiNianShi. 1985. [Shen Yiyao. Centenary History of Prosecution of Chinese Emigrants Abroad, 1985.]